

УДК 811.161.2'374

Тетяна КРАШЕНІННІКОВА

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА КАЗКА ЯК СКАРБНИЦЯ ДІАЛЕКТНИХ ЕЛЕМЕНТІВ УКРАЇНЬСЬКОЇ МОВИ

У статті зосереджено увагу на ролі діалектних одиниць в побудові казкових текстів; розглянуто творчий казковий доробок Івана Манжури, його словник діалектної лексики та визначено в ньому основні групи запису.

Ключові слова: українська літературна казка, діалект, словник діалектної лексики, лексика.

Народ, етнос як суб'єкт культури та історії – це передусім мовна спільнота. З часом вона або розчиняється в іншій спільноті чи спільнотах, або формується в націю, що прагне до цілісності, завершеної власною державністю. Рідною мовою є та мова, яка вироблена рідним народом на його споконвічній землі й пристосована саме до його умов існування, до його менталітету, до його способу мислення. Вона є рідною не тільки для всього народу, а й для кожного окремого індивіда, що належить до цього народу, незалежно від того, з якою мовою йому довелося зіткнутися при появі на світ.

Фольклористи та етнографи, котрі збирали народні казки (І. Рудченко, П. Чубинський та ін.), українські письменники, що перекладали твори цього жанру з інших мов (Я. Головацький, Олена Пчілка, В. Охримович, Ю. Федькович, Б. Грінченко, А. Кримський та ін.), сприяли становленню та розвитку в ХІХ столітті української літературної казки. Літературна казка цього періоду є своєрідним жанром, у якому поєдналися елементи фольклорного та літературного творів на ґрунті національно-духовної культури. Вона має свого автора, створена за законами народної казки, а також поєднує в собі елементи дійсності, вигадки та фантастики. Дидактичне, розвивальне, пізнавальне призначення казки дає можливість письменникові донести до читача закодовану інформацію, досвід багатьох поколінь.

В. Ганцов зазначив, що в новій українській літературній мові вже не видно старих традицій, якими жила мова попередніх віків; що принципом на той час була народність, а джерелом – жива народна мова, тому в процесі формування літературної мовної норми саме вона відіграла основну роль. Науковець зауважував, що на той час в українській мові не було жодного сталого правопису, постійна плутанина між живою українською, а іноді навіть діалектною вимовою.

¹ Ганцов В.М. Проблеми нашої літературної мови / В.М. Ганцов // Мовознавство. – 1990. – № 3. – С. 69.

Кожний письменник у мові творів відображав переважно говіркові риси ареалу свого проживання. В українських літературних казках збереглися діалектні елементи, у яких спостерігаємо неусталеність тогочасних літературних норм, властивих системі вокалізму та консонантизму. Діалектну лексику в казках використовували автори зі стилістичною метою – для відтворення місцевого колориту, етнографічних реалій, створення або посилення комічного ефекту, для індивідуалізації мови персонажів. Особливостей діалектного словотвору виявлено значно менше. Казкарі надавали перевагу префіксальному та суфіксальному способам творення слів. Структурні рівні мови тісно пов'язані між собою, тому діалектні явища в одному структурному рівні нерідко зумовлювали діалектні відмінності в іншому. З цього приводу С. Єрмоленко зауважує, що на відміну від інших художніх творів казки мають найбільше територіальних діалектних відмінностей².

Ураховуючи діалектні складові, мову фольклорних та казкових текстів вивчали В. Бабенко, В. Білий, В. Данилов, М. Сумцов, І. Білодід, К. Герман, Я. Дніпровська, М. Мушинка, Л. Дунаєвська, С. Єрмоленко, Я. Ярмиш, Н. Василенко, А. Поповський, В. Чабаненка, Л. Фроляк та інші.

У статті зосередимо увагу на творчому казковому доробку І. Манжури, розглянемо його словник діалектної лексики та спробуємо визначити основні групи запису.

І. Манжура активно збирав зразки народної творчості, серед яких були й казкові тексти з елементами південноукраїнської степової говірки. У його творах широко відбита етнографічна й фольклорна стихія українського народу. Численні народні записи письменника опубліковано у різних збірках. Так, зокрема, М. Драгоманов зауважував, що найбільше текстів отримував від пана Манжури й особливо наголошував, що всі вони відмінної якості³.

Казки, зібрані письменником, мають переважно такі демонологічні назви, як-от: «Повитуха у чертовки и чортово полотно», «Чортова мати», «Чортовъ сынъ и чертового кума кровать», «Як чорт одслужував шматочок хліба», «Чого чорти чорні?», «Відьма», «Новобранець і відьма» тощо. Цікавим є той факт, що деякі казки мають подібний текст, але різні заголовки, наприклад: у збірнику М. Драгоманова подаються казки «Три слова (Умная жена)» та «Нешастный Данило», а у збірнику І. Манжури ті ж самі тексти мають назви «Розумна жінка» і «Безщасний Данило».

Подібну розбіжність простежено і в літературних казках І. Манжури, це тексти зі схожою назвою та різні за жанром, наприклад: «Лиха година. Великодня казка» (проза, 1886), «Лиха година» (поетичний твір, 1888) і «Чорт у наймах» (поетичний твір, 1888), «Як чорт шматочок хліба одслужував» (проза) або «Чорт на одробітках» (Літня казка) (1886). За дослідженнями Н. Василенко, «Лиха година» – це зразок перших видань дитячої літератури в Катеринославі. На відміну від віршованого тексту прозовий не перевидавався⁴. Йому також належать казки «Іван Голик» (1886), «Трьомсин-богатир» (1886), «Казка про хитрого Лисовина...» (1885-1886), «Злидні. Осіння казка» (1888), «Червоний горицвіт», «Як ми з дідом багатили, а батька ще на світі не було», «Не судьба, а щира правда. На зразок з Шехерезади», «Пан Брехун».

² Єрмоленко С. Фольклор і літературна мова. – К., 1987. – С. 15.

³ Малорусскія народныя преданія и рассказы. Сводъ М. Драгоманова. – Київ, 1876. – С. 4.

⁴ Василенко Н. Подарунок до Великодня // Літературне Придніпров'я. – 2001. – №4(7). – С. 1.

І. Манжура відібрав для своїх творів колоритну лексику із живого народного мовлення. Про це свідчать листи до О. Потебні, якому письменник повідомляв про цікавий матеріал, записаний на Катеринославщині та Харківщині: «Благодарю Вас за сочувственный отзыв о языке моих сказочек, он меня поддержал и дал смелость предпринять кое-что дальше». У цьому ж листі письменник надає такий вислів «прекрасну хвантину теряти» і намагається подати пояснення «Кто-то объясняет, что это такая материя. Вместе с тем в Екатеринославщине есть слово *хванд* – то же, что и «ус» – в кирсети, юпци и т.п. – в Полтавской губернии. Самая нарядная юпка шьётся на пяти хвандах, убогая – на трёх. Не будет ли хвантина – одежда, которой исключительно присущи были в покрое хванди?»⁵. За редакцією О. Потебні протягом 1889-1890 років виходили художні та фольклорні записи письменника.

У збірнику «Сказки, пословицы и т.п., записанныя в Екатеринославской и Харьковской губернии И. И. Манжурою» (Харьковъ, 1890) І. Манжура подав короткий словник «Слова, записанныя въ Александровскомъ, Новомосковскомъ и другихъ уездахъ Екатеринославской губернии»⁶. Цей словник є унікальним виданням, у якому зафіксовано особливості степових говірок ХІХ століття. Структура словникової статті побудована за традиційним принципом: форма місцевого слова – його пояснення. Зафіксовану лексику умовно можна поділити на такі групи (*визначення адаптовані до сучасної української мови*):

а) соціальний стан людини: **‘жировий’** – позашлюбна дитина;

б) лексика, що характеризує людські вади: **‘битливий’** – забіяка; **‘заважуватий’** – неповороткий; **‘заглимездий’** – неповороткий, телепень; **‘кебитний’** – здібний, умілий; **‘кондричитись’** – капризувати; **‘криванжа’** – кульгавий; **‘лаштабей’** – ледар: так лають дітей; **‘лекгарь’** – ледар, ледашо, лежебока; **‘макулуватий’** – телепень, неповороткий; **‘мамула’** – телепень; **‘мниха’** – неповороткий, повільний; **‘мидзатий’** – мордатий; **‘мисливий’** – здібний; **‘надолобень’** – роззява, дурень; **‘ненила’** – висока, неповоротка людина; **‘прожера’** – ненажера; **‘сотрудник’** – утішник тощо;

в) явища і предмети природи: **‘оказія’** – північне саяво; **‘завійна’** – метіль, віхола; **‘калило’** – грязюка; **‘охиза’** – метіль, погана погода; **‘хлякга’** – грязюка, розтепель тощо;

г) спеціальні назви гідросистеми: **‘бакай’** – вибоїна на проточній балці, уступі, те ж, що і припічок в такому ж місці; **‘макортеть’** котловина (зазначено, що це топографічний термін); **‘перекалка’** – протічна балка; **‘сугроба’** – велика вибоїна тощо;

г) лексика на позначення свійських тварин та органів їх тіла: **‘авряк’** – баран, якого залишили для розплоду; **‘аврюшник’** – ягня-баранчик, може бути авряком; **‘бирька’** – неохайна вівця; **‘воло’** – нижня частина шиї у вола, що звисає; **‘карк’** – верхня частина шиї у вола, те ж, що й **‘препирь’** (польськ. *kark*); а також звуконаслідувальна, вигукова лексика: **‘ариш’** – окрик на овець; **‘бишки’** – окрик на телят; **‘бутіти’** – довго мукати; **‘гійє’** – те ж, що й гей, тільки вважається шиканням тощо.

⁵ Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С.392–394.

⁶ Сказки, пословицы и т. п., записанныя в Екатеринославской и Харьковской губернии И. И. Манжурою. – Харьковъ, 1890. – С.175-194.

д) слова на позначення сільськогосподарських місць для випасу та утримання худоби: **‘блуква’** – місце для пасовища, вигон; **‘гок’** – степовий загін для худоби тощо;

е) назви комах та іншої утварі: **‘бздила’** – бздун, жук-вонючка (**blaps**); **‘волик’** – жук-носоріг; **‘гусятниця’** – лугова мурава; **‘дробина’** – жаби, змії, черви, тобто «нечисть»; **‘келеп’** – черепаха; **‘коровка’** – самка жука-носорога; **‘музичка’** – жук-скрипун, **‘носаль’** – жук-довгоносик тощо;

є) пташиний світ: **‘байдаки’** – селезні, що збилися в зграї тоді, коли матки водять виводки тощо;

ж) рослинний світ: **‘голиш’** – очерет, скошений зимою; **‘гривина’** – полоса нескошеної трави, що служить межею на сінокосі; **‘дриз’** – хмиз тощо;

з) назви матеріалів, що використовують в господарстві або є домашнім начинням: **‘балцанка’** – обплетений лозою бутиль або банка; **‘башмармак’** – те ж, що й тройчаки: дерев’яні граблі, вила з трьома пласкими зубцями, які кріпляться на одній планці, їх використовують для відокремлення соломи від зерна під час молотьби; **‘вій’** – жмут хмизу при заплетенні тину; **‘ворітниця’** – стовп у тину, до якого прив’язують ворота; **‘дідок’** – солом’яне перевесло, обмотане валом і прибите по краях дверей від холоду; **‘кандзюба’** – кривизна, гачок; **‘квасник’** – кадка для квасіння; **‘клевець’** – молоток для клепання коси; **‘кобилка’** – мотузка; **‘макортет’** – велика макотра тощо;

и) лексика на позначення дії: **‘вщикнути’** – прищемити; **‘кокати’** – стригти, переважно овець; **‘лупати’** – ламати хліб; **‘ухарнути’** – схопити, вкрати; **‘видибати’** – сходити вгору, по драбині; **‘лигонути’** – дуже швидко втекти; **‘обенберитись’** – упасти з шумом, важко тощо;

і) лексика на позначення хвороб та інших недугів: **‘варунок’** – біль живота, вітри; **‘вмерачка’** – мор на людей, смерть; **‘завійна, метіль’** – завійна, спазми; **‘мудзуля’** – велика мозоля, шишка, наростень тощо; а також фізичного стану людини: **‘вичваритись’** – вилікуватися; **‘радіти’** – дрижати від холоду, непопадати зуб на зуб тощо;

ї) лексика на позначення мовлення: **‘блякати’** – брехати, базікати, пліткувати; **‘вимантачити’** – видурити, випросити; **‘зряхатися’** – змовитися, зголоситися; **‘чорторочити’** – дрібниці говорити тощо;

й) назви страв: **‘буреки’** – вареники з вишкварками, варені в лою; **‘катлама’** – прісні коржі, жарені на баранячому смальці (*чабанське блюдо*); **‘кулеба’** – густий, як каша переварений куліш; **‘хавтури’** – їжа на похоронах тощо.

У досліджуваній лексиці виділяємо синонімічні ряди, наприклад: **ледар** – *легарь, лаштабей*; **неповороткий** – *заважуватий, заглимездий, макулуватий, мниха, ненила*; **телепень** – *заглимездий, макулуватий, мамула*; **здібний** – *кебитний, мисливий*; **метіль** – *завійна, охиза*; **грязюка** – *калило, хлякга*. Це ще раз підтверджує той факт, що письменник не просто фіксував лексику, а ще й намагався передавати всі можливі варіанти.

У перевиданні збірника «Казки, прислів’я т.п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжурою» (Дніпропетровськ, 2003), який адаптований до сучасної української мови, має певну невідповідність на **орфографічному**: «хлякга» [Словник – 1890] – «хлякта» [Словник – 2003], **лексичному** рівнях: **«заглимездий»** – телепень, **«мамула»** – телепень, **«сотрудник»** – утішник [Словник – 1890]; **«заглимездий»** – незграба, **«мамула»** – вайло, **«сотрудник»** – розрадник [Словник – 2003], а також при передаванні м’яких та твердих приголосних: *бирька, макортет, леггарь* [Словник – 1890]; *бирка, макортет, леггар* [Словник – 2003].

Діалектна лексика в літературних казках І. Манжури має деякі семантичні особливості, зафіксовані в працях сучасних діалектологів. Так, у групі спеціальні назви гідросистеми: 'бакаї'⁷ – вибоїна на проточній балці, уступі, те ж, що й припічок в такому ж місці⁷; яма, вибоїна на дорозі, залита водою⁸; вибоїна на дні балки, якою стікає вода; уступ, вимитий водою на дні балки; глибока вибоїна з водою або калюжа; невелике плавнєове озеро; рівчак⁹; *діалектне* вибій з водою, калюжа на дорозі; баюра¹⁰; 'перекалки' – проточна балка¹¹; рівчаки або ручайки поперек шляху [авторський коментар]; грязные рвы, ручьи поперек дороги¹²; протічна балка¹³: *Бакаї й перекалки ...Ім ніпочім, не зблукать!*¹⁴.

Подібне спостерігаємо в словах: *макортет, тічок, малахайка, хавтури, бовваніти, каницур, пахолук, меженне*.

Отже, літературна казка цього періоду є своєрідним жанром, у якому поєдналися елементи фольклорного та літературного творів на ґрунті національно-духовної культури. Фольклорна та казкова спадщина І. Манжури дає нам можливість відчувати духовне життя Придніпров'я кінця XIX століття. Діалектна лексика, записана письменником у Катеринославській та Харківській губерніях, стала надбанням художніх творів та лексикографічних праць. Це свідчить про активне входження південноукраїнських діалектизмів у літературний обіг, що спостерігаємо і в діалектологічних записах цього регіону. Загалом, південноукраїнський діалектний масив є з погляду діалектології мало дослідженим і заслуговує на особливу увагу та науковий інтерес.

Татьяна Крашенинникова
Украинская литературная сказка

как сокровищница диалектных элементов украинского языка.

В статье сосредоточено внимание на роли диалектных единиц в построении текстов сказки, рассмотрена творческая сказочная наработка Ивана Манжуры, его словарь диалектной лексики и определены в нём основные группы записи.

Ключевые слова: украинская литературная сказка, диалект, словарь диалектной лексики, лексика.

Tetiana Krasheninnikova
Ukrainian literary fairy tale

as treasure of dialect element of the ukrainian language.

The article concentrates on the role of dialect units in fairytale text structure. It analyzes Ivan Manzhura's creative fairytale works, his dialect dictionary and determines main groups of recording in it.

Key words: Ukrainian literary fairy tale, dialect, dialect dictionary, vocabulary.

⁷ Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губернии И.И.Манжурыю. – Харьковъ, 1890. – С. 176.

⁸ Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. – Харків, 1960. – Вип.1. – 107 с. – С. 13–14.

⁹ Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини в 4-х томах. – Запоріжжя, 1992. – Т.1. – С. 59.

¹⁰ Словник української мови в 11-ти томах. – К., 1971-1980. – Т.1. С. 91.

¹¹ Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губернии И.И.Манжурыю. – Харьковъ, 1890. – С. 188.

¹² Словник української мови в 4-х томах / за ред. Б.Грінченка [репринтне видання]. – К., 1907-1910. – Т.3. – С. 120 – Полт., Харк., Єкатер; Мнж.

¹³ Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини в 4-х томах. – Запоріжжя, 1992. – Т.3. С. 90.

¹⁴ Манжура І. Трьомсин-богатир // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С.185.